

DE RIETGRACHT EN DE ‘VRIJHEID VAN GENT’

Deel 1. Betekenis

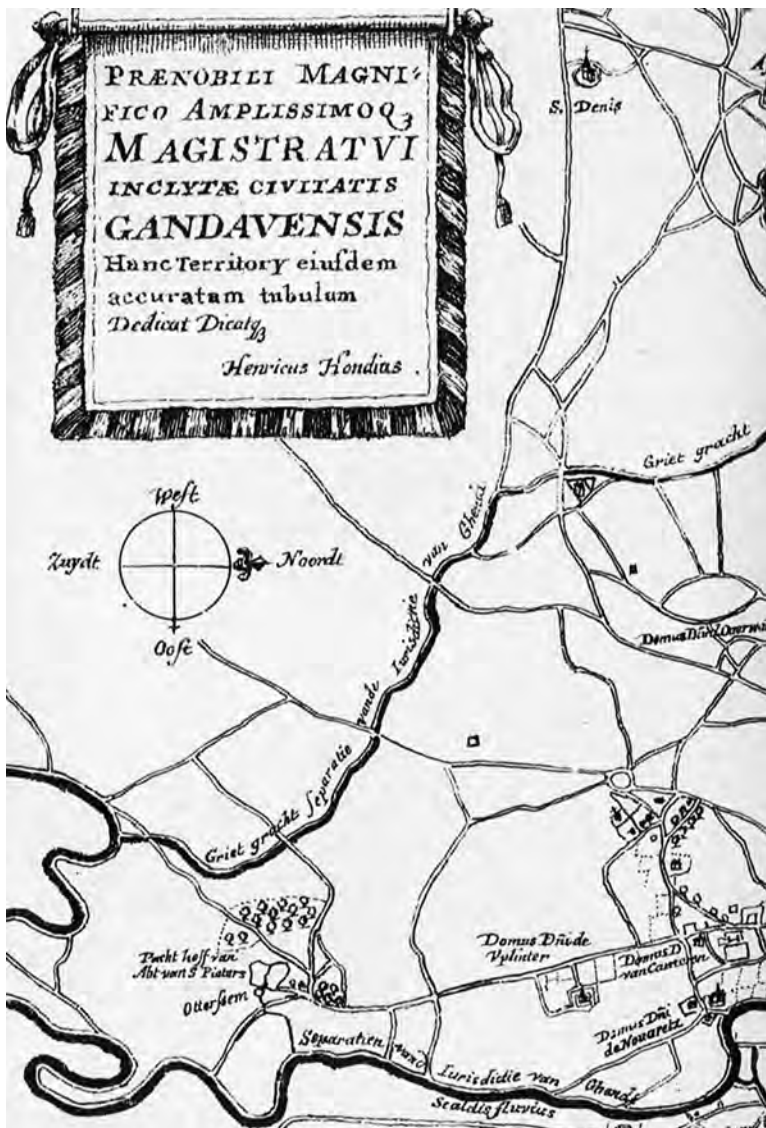
Luc Devriese, Frank Gelaude

‘Rietgracht’ is een waternaam (hydroniem) die voor flink wat hoofdbreken en misverstanden zorgt. Je vindt hem in verschillende schrijfvarianten op historische kaarten rondom Gent en zelfs vandaag is de naam lokaal nog goed gekend. Dit is niet verwonderlijk, want eeuwenlang vormde de ‘Rietgracht’ samen met andere waterlopen de grens van het Gentse schependom, de feitelijke grens van Gent, een grens die ver buiten de opeenvolgende omwallingen strekte.

Recht spreken (jurisdictie) en stedelijke vrijheden

Het gebied binnen die grenzen noemde men de ‘Vrijheid’, het ‘Vrije’, het ‘Schependom’ of de ‘Jurisdictie’ van Gent (afb. 1). Merk op dat het woord ‘gebied’, dat we kennen in tal van samenstellingen, etymologisch niets anders betekent dan zone (letterlijk of figuurlijk) waarbinnen één persoon of instantie gebiedt: geboden en verboden uitvaardigt.

Binnen het Gentse Vrije kon de stad belastingen heffen en recht spreken. Het rechtspreken in dat gebied was vrij ingewikkeld geregeld. De territoria van de vele laatmiddeleeuwse rechtsgebieden overlaptten gedeeltelijk. Voor ons is het niet gemakkelijk te bevatten dat heel wat Gentenaren zowel onderworpen waren aan de rechtsmacht van de stad als van ‘heerlijkheden’ zoals de abdijdorpen Sint-Baafs of Sint-Pieters, elk met hun eigen rechtbank (vierschaar), schandpaal en galg. De grote abdijen oefenden rechten uit op hun grondgebied dat zowel gebieden binnen als buiten de stad omvatte (denk bv. aan ‘Sint-Pieters-Buiten’). Andere veel kleinere heerlijkheden binnen de stad waren ‘Blaisant’, ‘Nieuwland’ en ‘Raveschoot’. Zeer kleine met bepaalde voorrechten waren die van Sint-Pieters aan de Groentemarkt (enkele huispercelen) en ‘serWasselins’ (niet meer dan enkele vierkante meter groot aan dezelfde markt). Daarnaast waren er verder nog de zeer oude zogenaamde gerechten: ‘s Borchgraven Gerechte’ in de Briel en rond de Burgstraat, ‘ser (’s heer) Raes Gerechte’ in Ekkerghem en de ‘Ammanie (1) van Overschelde’ in de omgeving van de huidige Vlaanderenstraat.

Afb. 1. *Separatien vande jurisdictie van Ghendt*. Detail uit het plan van het gebied van de Gentse jurisdictie vermoedelijk in 1637 gegraveerd door Hendrik Hondius. Onderaan bij Ottergem was in die tijd nog de sterk bochtige Bovenschelde ('Scaldie fluvius') de grens van de jurisdictie. Bovenaan de Rietgracht ('Grietgracht') tussen de Schelde bij Nederzwijsnaarde en de Leie aan de Snepppebrug (buiten beeld) als grens met Zwijnaarde en Sint-Denijs-Westrem. De Rietgracht wordt daar meestal als Leebeek, Maaltebeek en Schoonmeersbeek aangeduid. In tegenstelling tot wat de pompeuze Latijnse opdracht aan de hoogedele (praenobili), etc. heren schepenen beweert, is de geografische voorstelling van de grensgracht op dit plan verre van accuraat. Ze geeft eerder de aspiraties van de schepenen in die tijd weer, dan de werkelijke toestand. Hierover meer in deel 2.

Deze situatie lijkt wel heel eigenaardig en vreemd, maar ze is misschien toch niet zo ongewoon als men op het eerste gezicht zou denken. De Gentse Vrijheid is immers vergelijkbaar met de grotere rechtsgebieden er buiten, met name het ‘Land van Aalst’ (in het zuidoosten: tussen Boven- en Benedenschelde: Ledeberg, Gentbrugge buiten de Rietgracht, en verderop Melle, Merelbeke, ...) en de Kasselrij van de Oudburg (de hele verdere omgeving van het Vrije van Gent daarbuiten). Ook dat waren bovenlokale bestuursniveaus met daarin tal van min of meer grote en kleine heerlijkheden.

De Kasselrij en het Land van Aalst waren afgescheiden van het Vrije van Gent door een watergrens die meestal, maar lang niet overal (zoals we zullen zien in deel 2) Rietgracht genoemd werd. Het meeste was goed afgelijnd, maar er ontstonden niet zelden bevoegdheidsconflicten en discussies over de grenzen van de rechtsgebieden. De stad streefde er naar de verschillende jurisdicties binnen de grens van het Gentse Vrije te assimileren. Dit lukte bijna overal, enkel binnen de twee abdijheerlijkheden slaagde dit slechts gedeeltelijk. Veelzeggend is echter dat de stedelijke belastingen en voorgeboden (verordeningen) ook daar golden (2).

De stedelijke vrijheden werden op kritieke historische momenten steeds opnieuw bevestigd. Zo bijvoorbeeld in de nadagen van de nederlaag van de Gentenaars in Gavere tegen Filips de Goede, en in de Carolijnse concessie na de ‘opstand’ tegen Karel V. Artikel 22 van deze ‘concessie’ stipuleert dat alle poorters vrijgesteld zullen blijven van feodale lasten en verplichtingen. Dat waren immers de ‘servituden’ (verplichtingen tegenover de heer of de heerlijkheid). Het ergste en meest bekende onderdeel was het opeisen door de heer bij de dood van een onderhorige van het zogenaamde beste hoofd (‘catheyl’). Dat kan aanzien worden als een overblijfsel van de lijfeigenschap: een erkenning van het feit dat gewone bewoners van een heerlijkheid, als het er op aan kwam, niet echt eigenaar waren van hun bezit. Het was een symbolische erkenning van de rechten van de heer op een cruciaal moment: bij de dood van de onderhorige. Bemerkt dat de originele betekenis van de gebruikte termen verborgen zit in de woorden servitude (Latijn servus: slaaf) en onderhorige (letterlijk ‘toebehorend aan een heer’, in zijn meest zuivere vorm: ‘lijfeigene’). Voegen we hier nog aan toe dat de meester van de ‘heerlijkheid’, de ‘heer’ dus, zowel een persoon kon zijn, als een feodale instelling zoals een abdij.

Dit systeem bleef vrijwel het hele ancien régime door bestaan. De lijfeigenschap werd bij ons slechts in 1781 afgeschaft bij keizerlijk besluit van Jozef

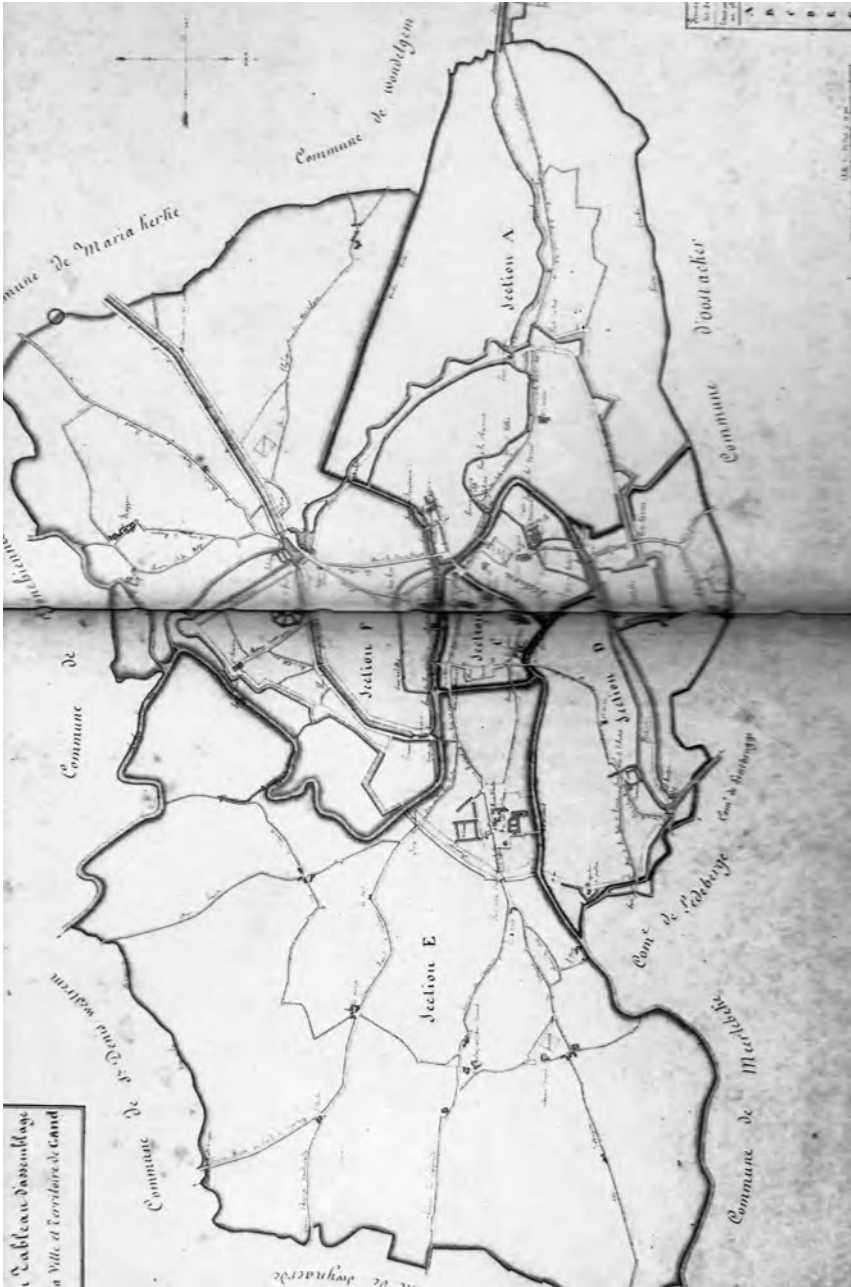
II. Wel was de betekenis van de onderhorigheid (geen vrije huwelijks- en beroepskeuze, geen mogelijkheid de meester te verlaten tegen diens wil, karweiverplichting) in onze streken tijdens de late middeleeuwen en nog later soms meer theoretisch dan reëel. Maar de opeisingen konden zwaar wegen. Het 'beste hoofd' was soms de enige bron van inkomsten van het gezin, zoals bv. de enige koe. Het kon ook het enige meubel van waarde in het sterfhuis zijn: meestal het echtelijk bed met het beddengoed (3). De Gentse Vrijheid met haar grenzen die haar ingezetenen daarvan vrij stelde, was dus veel meer dan mierenneukerij, veel meer dan een bron van bevoegdheidsconflicten waarin de juristen van toen zich konden vermeien (en waarmee ze geld verdienden). Wel integendeel: het was iets van levensbelang. Zo kunnen we ook begrijpen waarom min of meer welstellende buitenlieden dikwijls het niet overerfbare buitenpoorterschap van een stad kochten. Dat systeem dat vooral in Vlaanderen bestond, maakte hen 'vrij'. Ze waren niet meer onderhorig aan de lokale heer.

De naam

Maar hoe komt die erg belangrijke grens nu aan die toch nogal banale naam Rietgracht? Bijna alle grachten om en rond Gent stonden immers altijd al vol riet. Maar met de rietplant heeft die term echter niets te maken. Die wordt in het Middelnederlands, en ook in de Gentse versie daarvan, 'roos' genoemd. Denk aan de Roosbroeken en andere plaatsnamen waarin 'roos' vervat zit.

Om de naam goed te begrijpen moeten we in oude papieren en kaarten snuffelen. Daar vinden we een hele reeks naamvarianten voor onze Rietgracht: Rijt, Rijtgracht, Vrijtgracht, Bevrijtgracht, Grijtgracht, Grietgracht, en zelfs Fossa Margaritica. Deze laatste benaming, afgeleid van het Latijn voor Griet of Margriet, kwam er doordat men in de 17de eeuw de gracht verkeerdelijk ging toeschrijven aan gravin Margareta van Constantinopel die in de 13de eeuw leefde. Het zijn allemaal schrijfwijzen voor dezelfde waterlopen, of beter gezegd, aaneenschakeling van waterlopen (afb. 1 en 2).

Wat is dan de betekenis en waarom ontstonden er zoveel verschillende woordvormen? De sleutel is te vinden in de oudste naamvorm / schrijfwijze 'rijt'. Die gaat voor de Gentse grensgracht terug tot vroeg in de 13de eeuw: 'Rith' in een Latijnse tekst uit 1228 (4). Rijt betekent simpelweg gracht, waterloop. Het woord 'rite' bleef lang bestaan in het West-Vlaams. In de Kempen en in Nederland komt meestal de vorm 'rijt' voor, ook in persoonsnamen (van der Rijt, ...). Het allereerste woordenboek van het Nederlands, dat van Kilianus

Afb. 2. 'Plan général', Atlas van Piéton en Boutique afgewerkt in 1809 (Stadsarchief, reeks DD nr. 12 en 13) met de prekadastrale secties I tot VI. Afgezien van de uitbreidingen vanaf 1876, vooral in het noorden, is dit Gent postnummer 9000.

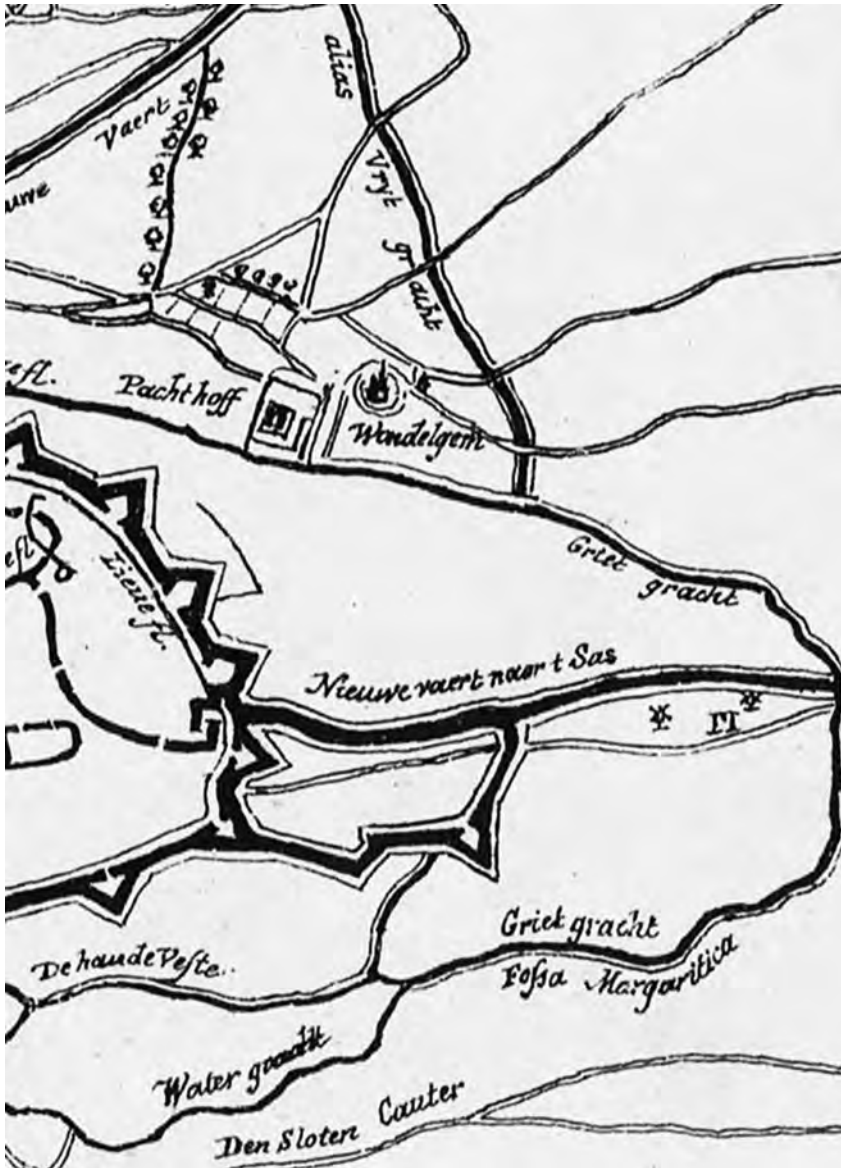
(Nederlands - Latijn, 1574), stelt het duidelijk: 'Rijt: Canalis'.

Maar zoals het wel meer het geval is, de betekenis van het woord ging verloren, en voor wat de officiële Gentse Rijt betreft, gebeurde dat al heel lang geleden. Wellicht vooral omwille van het juridische belang van de Gentse 'rijt' wilde men duidelijkheid. Het waren waarschijnlijk geleerde lieden die er al in de 15de eeuw Rijtgracht van maakten. Deze benaming is dus een pleonasme (tweemaal dezelfde betekenis). En van lieverlede werd het Rietgracht: een volksetymologische vervorming van 'rijt'. Dat is, zoals een definitie van 'volksetymologie' aangeeft, een wijziging van een onbegrepen (of niet meer begrepen) woord, gebaseerd op de klankverwantschap met een vertrouwde, bekende term. De varianten Vrijtgracht en Bevrijtgracht, meestal geschreven Vrytgracht of Bevrytgracht, zijn afgeleid van de betekenis van de gracht als grens van de Vrijheid van Gent (afb. 3).

Om dit toponymisch (plaatsnaamkundig) stukje tekst af te ronden nog dit. Eigenlijk zouden we in de toekomst graag - heel correct - alleen nog maar over de Rijt of desnoods Grensrijt moeten spreken en schrijven en die misleidende naam Rietgracht achter ons laten. Maar die naam zit er stevig ingebakken.

Van 'Vrijheid' naar commune of gemeente van Gent

Hiermee hopen we alvast de verwarring rond de naam met zijn vele varianten verholpen te hebben en daarnaast ook voldoende duidelijk gemaakt te hebben dat de 'Vrijheid van Gent' en zijn grenzen een heel belangrijk onderdeel vertegenwoordigt van onze stadsgeschiedenis. Niet enkel iets uit het verleden ... Toen het Franse bewind aan het einde van de achttiende eeuw de oude structuren met complexe heerlijkheden en 'gerechten' van de kaart veegde en de Gemeente Gent, la Commune de Gand, in het leven riep, werd de nieuwe creatie geografisch bijna volledig gebaseerd op de oude structuur (afb. 4). Naast enkele kleinere afwijkingen (5), werd toen echter één belangrijke uitzondering gemaakt: de gebieden binnen de Gentbrugse en Ledebergse Rietgracht, tussen de Boven- en de Nederschelde, werden opgenomen in twee toen eveneens nieuw gecreëerde gemeenten, die spoedig zouden uitgroeien tot dichtbebouwde voorsteden (6). Deze grens, die al sinds minstens de veertiende eeuw grotendeels ver buiten de versterkte stadswallen lag, bleef ongewijzigd tot in 1876. Toen luidde een eerste gebiedsuitbreiding een hele reeks wijzigingen in ten behoeve van de spoorweg- en haveninfrastructuur, vooral in het oosten en het noorden. Een reeks die pas zou eindigen met de gemeentefusies in 1977. Tot zover dit historisch en taalkundig verhaal. Maar daarmee zijn we er nog niet! De grens was niet echt één welbepaalde gracht, maar een aaneenschake-

Afb. 3. De drie verschillende schrijfwijzen voor Rietgracht op eenzelfde kaartdetail uit 1637 (herkomst: zie afb. 1) van het noorden van Gent. 'Grietgracht' midden boven was op die plek in werkelijkheid onderdeel van de Lieve. Onderdaan rechts was de 'haude' (oude) 'veste' de voortzetting van de Rietgracht op het huidige grondgebied Sint-Amandsberg. Bemerkt dat de in 16de eeuw verdwenen middeleeuwse kerk van Wondelgem, destijds bij het eindpunt van de huidige Maïssstraat, binnen het Gentse schependom lag. Onder de 'Nieuwe Vaert naar 't Sas' (van Gent): de versterkte Muide tussen de Binnenste en de Buitenste Muidepoort, met erbuiten, maar nog binnen de Rietgracht, een galgje en twee molens weergegeven tussen de vaert en de Meulesteedsesteenweg.

ling van natuurlijke en gegraven waterlopen rondom Gent. Deze vormen een complex geheel, met een reeks 'Rietgrachten' als belangrijkste, maar lang niet enige onderdeel. We nemen ons voor de grens nader te beschrijven in het tweede deel van deze kleine studie.

Noten

- 1 Een ammanie was het rechtsgebied van een amman (elders meier of schout), een notabele met politionele bevoegdheden.
- 2 Des Marez, G. (1898), *Etude de la propriété foncière dans les villes du moyen âge, spécialement en Flandre*, p. 198-203; Van Werveke, H. (1933), *Kritische studiën betreffende de oudste geschiedenis der stad Gent*, Brussel, p. 67-76; Idem (1937), La banlieue des villes Flamandes. In: *Etudes d'histoire dédiées à la mémoire d'Henri Pirenne*, Brussel, p. 399-401. Het feit dat sommige voorgeladen stipuleren dat ze ook gelden in de abdijdorpen, wijst er op dat de rechtsmacht van de Gentse schepenen daar niet altijd zonder meer aanvaard werd. Een willekeurig voorbeeld uit 1377: het verbod op stro als dakbedekking: 'Wij ghebedien, etc. dat niemen, wie hij es, binnen Ghend, no tsente Pieters, no tsente Baefs, no Overbrouc ...' (De Pauw, N., 1885, *De voorgeladen der Stad Gent*, Gent, p. 148).
- 3 Devriese, L. (2015), Slaapcomfort voor rijk en arm (Gent, 14de – 17de eeuw). In: Van Mensen en Dingen, jg. 13 nr. 4, p. 10 – 33.
- 4 Referenties voor wat de oudste naamvorm Rijt betreft: Gysseling, M., *Gent's vroegste geschiedenis in de spiegel van zijn plaatsnamen*, 1954, p. 70; Verwijs, E., Verdam, J., *Middelnederlandsch Woordenboek*, deel VI, 1907, kolom 1404 (raadpleegbaar in de leeszaal van het Gentse stadsarchief en in verknijpte vorm op het internet).
- 5 Afgezien van de Lieve-oever, het Gents grondgebied tot in Damme, zijn minder belangrijke afwijkingen tussen de Vrijheid en de gemeente Gent gecreëerd in 1795. Ze zijn te vinden in het meandergebied rond Ottergem in het zuiden (door rechttrekkingen van de Bovenschelde), de Heirnis in het oosten (in 1752 gedeeltelijk opgenomen bij Gent als 'Binnenheirnis') en het kleine Meulestede tussen de Kabelsteeg en het kerkje (in de Franse tijd bij Gent gevoegd).
- 6 De excentrisch gelegen zone Gentbrugge - Ledeberg binnen de Rietgracht werd niet opgenomen bij Gent bij de creatie van la Commune de Gand in de Franse tijd, de basis van de gemeente Gent en postnummer 9000. Samen met gebieden er buiten tussen de Boven- en de Nederschelde gingen ze deel maken van twee onafhankelijke gemeenten, nu beiden met postnummer 9050.